

практически во всем ареале культуры Черняхов — Сынтана-де-Муреш. Одновременно, динамика распространения этой традиции во времени (для Днепровского Левобережья) позволяет допускать появление и развитие её с первой половины IV в. н. э. В то же время количественные и, в некоторых случаях, качественные характеристики комплектов посуды в таких погребениях склоняют к мысли о их принадлежности верхним прослойкам общества. Опосредованно в пользу этого може свидетельствовать и относительно незначительная процентная часть таких могил в общем массиве погребений могильников.

R.M. Reida, O.V. Heiko, S.V. Sapiehin

«FUNERAL FEAST» SETS OF JUGS IN CHERNIAKHIV CULTURE BURIALS

Cherniakhiv culture burials from the Forest-steppe Dnipro River left bank region, which included more than one jug, are analysed within the context of study of drinking vessels sets used during the afterlife feast. There are 12 such assemblages in Cherniakhiv culture burials known today. Judging from the dating, sets of jugs in the Dnipro River left bank area appeared in the first half of the 4th c. and their amount raised in the second half of this century. They are found in the burials both with the Scythian and Sarmatian, and with German ethnic features. Such burials in the region are peculiar with the presence of a significant number of vessels (from 8 to 16) within the inventory's structure. Insufficient anthropological research does not allow the authors to attribute such assemblages by sex.

In order to conduct the comparative analysis, the Cherniakhiv culture materials were also drawn: Sântana de Mureş culture from the territory of the Dnipro River right bank area, Moldova and Romania. They presented similar low percentage of burials with the jugs sets within the burial grounds, at the same time, showing certain regional peculiarities concerning both the jugs types in such sets, and the territorial closeness to the provinces of Roman Empire.

Ethnic features of certain burials can show that the tradition of placing the jugs sets into the grave goods structure could have no ethnic «commitments», and perhaps was imported or appeared as a result of internal development. It can be confirmed by the presence of jugs sets, in fact, at the whole area of culture Cherniakhiv-Sântana de Mureş. At the same time, the dynamics of this tradition's spread in time (for the Dnipro River left bank area) allow assuming its appearance and development since the first half of the 4th c. BC. Quantitative and in some cases qualitative peculiarities of the vessels assemblages in such burials abandon the authors to the idea of their belonging to the high stratum. It can be indirectly testified also by relatively insignificant percentage of such burials in general bulk of graves at burial grounds.

А.В. Панікарський

СПИСИ ТА ДРОТИКИ РАННІХ СЛОВ'ЯН: ФУНКЦІОНАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Зібрано та проаналізовано знахідки вістер списів і дротиків раних слов'ян, а саме із території поширення празької, пеньківської та колочинської культур. Для функціональної класифікації вістер застосовано метод кластерного аналізу.

Ключові слова: ранне середньовіччя, південь Східної Європи, зброя, спис, дротик, слов'яни, ознаки, класифікація, кластерний аналіз.

Військова справа слов'янських племен раннього середньовіччя є одним з важливих питань у контексті Великого розселення слов'ян і генези їх культур. Унаслідок Великого переселення народів у середині I тис. слов'яни стали безпосередніми сусідами Візантійської імперії та, періодично здійснюючи напади, поступово

оселяються поблизу її кордонів. Насамперед як військові супротивники або найманці слов'яни фігурують на сторінках візантійських писемних джерел, тож доволі часто згадується і зброя, якою вони воювали. Свідчення давніх авторів містять етнічні визначення, а також орієнтовані у часі та просторі. З огляду на інформацію візантійських писемних джерел можна дійти висновку, що в указаний період слов'янські воїни

© А.В. ПАНІКАРСЬКИЙ, 2015

найчастіше були озброєні двома—трьома списами, дротиками, інколи мали щити, лук і стріли (Свод I 1991, с. 184—185, 276—310, 370—371; Свод II 1995, с. 21, 30—31; див. також: Шувалов 2004, с. 254—264; Шувалов 2011, с. 321—331). Списи могли використовуватися як у ближньому бою, так і в дистанційному — як металевий зброя. Подібне зауваження зробив римський історик Тацит, описуючи списи (*frameas*) германців, зазначаючи, що цією зброєю вони (германці) б'ються, в залежності від обставин, як в рукопашній сутичці, так і здалека (Тацит 1969, с. 356). Простота у виготовленні та користуванні, дешевизна, довжина, використання як упору для стримання атаки чи натиску, ефективність використання в строю, зручна індивідуальна зброя, потенційна тактична перевага (можливість використовувати спис як металеву зброю), — все це зробило спис надзвичайно популярною зброєю як професійних воїнів, так і ополчення, а також для полювання.

Слов'янські старожитності середини й третьої чверті I тис. на території півдня Східної Європи представлені матеріалами трьох споріднених археологічних культур: празької, пеньківської та колочинської. Предмети озброєння на пам'ятках цих культур трапляються не часто та представлені нерівномірно. Зброя ранніх слов'ян розглянута в працях Д.Н. Козака (Козак 1993, с. 32—49; 1997; 2008, с. 113—132), М.М. Казанського (Kazanski 1999; Казанский 2009; 2011), П.В. Шувалова (Шувалов 2004, с. 254—264).

До наймасовіших категорій знахідок зброї ранньосередньовічних слов'ян належать вістря списів і дротиків. Тут розглядаємо вістря як фактично єдине свідчення про ці категорії зброї, що дійшли до нашого часу. Матеріал, з якого виготовляли списи та дротики, це чорний метал для вістер (бойової частини), дерево — для виготовлення древків (частина для тримання), та клейкі — органічні суміші для їх з'єднання. Органічні рештки, зокрема древка, не виявлені під час розкопок. Ураховані в дослідженні вістря списів і дротиків виготовлені із заліза способом ковки.

Усього виявлено 44 вістря, що походять із 17 пам'яток (рис. 1, 2). У культурному шарі шести ранньосередньовічних слов'янських городищ знайдено 28 вістер (рис. 2, 1—20, 22—25, 41—44): Зимне (18 екз.), Пастирське (4 екз.), Хотомель (3 екз.), Грудек, Колочин і Пліснесько — по 1 екз. На восьми поселеннях знайдено 11 вістер (рис. 2, 21, 31—40): п'ять — у житлах — Каветчина (1 екз.), Луг II (1 екз.),

Макарів Острів (3 екз.), одне — в ямі — Занки, решта — в культурному шарі — Балка Яцева, Бранешти I, Волоське — Сурська Забора, Занки, Сороки — Озеро (по 1 екз.). Вістря дротиків знайдено у поховальних пам'ятках — на могильниках Княжий (2 екз.) і Лебязе I (1 екз.) (рис. 2, 26—28). Два вістря дротиків походять із скарбу в Колосково (рис. 2, 29, 30). Наголошено, що лишається проблема хронологічного аспекту побутування такої зброї. Зауважимо, що не всі знахідки вістер можна твердо датувати раннім середньовіччям, адже на багатьох пам'ятках, що залучені до нашого дослідження, зафіксовано давньоруський шар.

Найбільша кількість вістер списів та дротиків, походить з городища Зимне (5 цілих та 13 фрагментованих екземплярів) (рис. 2, 1—18). Пам'ятка датується VI—IX ст. За В.В. Ауліхом вістря списів із Зимнівського городища представлені двома типами. Перший (1 екз.) — вістря з масивною конічною втулкою та вузьким кинджалоподібним пером, лінзоподібним у розрізі. Внизу втулки міститься вушко для кріплення древка (рис. 2, 4) (Ауліх 1972, с. 48, табл. IX, 4). Подібні вістря знайдені на території Словаччини і відрізняються від знайденого на Зимнівському городищі лише відсутністю вушка на втулках. Й. Ейснер вважає такі вістря кочівницькими (Eisner 1952, s. 291). Аналогічні до цього вістря походять з аварського могильника VII ст. в Надь-Маньок та могильника IX ст. в Котай (Ауліх 1972, с. 49). Отже, хронологічні межі побутування таких речей досить широкі й охоплюють VII—IX ст. Усі інші вістря списів (3 екз.), знайдені у Зимному, належать до другого типу за В.В. Ауліхом. Вони мають вузьку втулку і витягнуте листоподібне перо з рельєфним ребром жорсткості (рис. 2, 1—3). Повністю збереглися лише два вістря цього типу. За Й. Ейснером вістря списів даного типу із пам'яток Словаччини є місцевим, тобто слов'янським типом, та вказує на їх схожість з вістрями латенського періоду (Eisner 1952, s. 290). Крім вістер списів на Зимнівському городищі знайдено також вістря дротиків (рис. 2, 5, 6) (Ауліх 1972, табл. IX, 13—14). Вони відрізняються меншими розмірами. До дротиків, очевидно, також належить ще одне фрагментоване вістря (рис. 2, 7) (там само, с. 48, табл. IX, 15).

В околицях городища третьої чверті I тис. Грудек (Грудек-над-Бугом) знайдено вістря списа (дротика?), орнаментоване при переході від пера до втулки ланцюжковим орнаментом із ромбів (рис. 2, 19) (Kokowska, Kokowski 1990, s. 50—52). Втулка обламана. Найближчі анало-

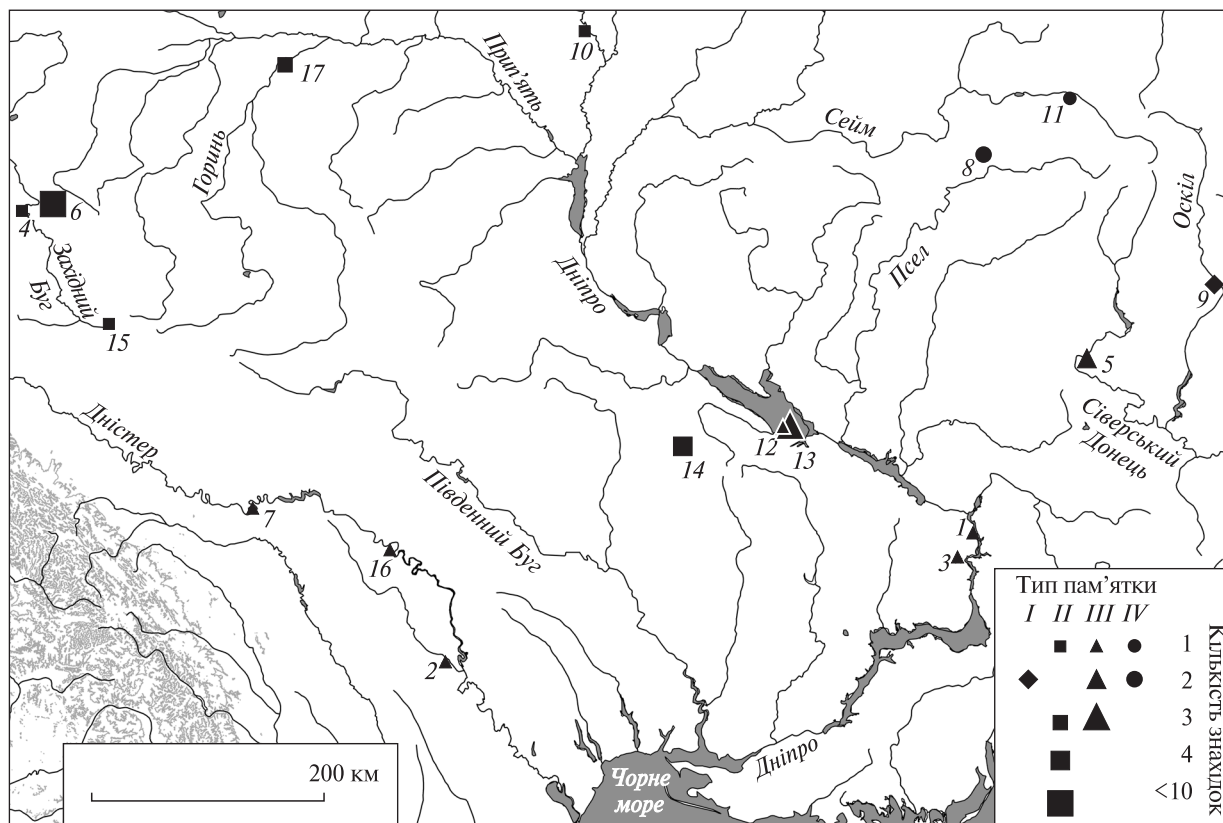

Рис. 1. Карта слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, на яких знайдено вістря списів і дротиків: 1 — Балка Яцева; 2 — Бранешти I; 3 — Волоське — Сурська Забора; 4 — Грудек; 5 — Занки; 6 — Зимне; 7 — Каветчина; 8 — Княжий; 9 — Колосково; 10 — Колочин I; 11 — Лебязе I; 12 — Луг II (Пеньківка); 13 — Макарів Острів (Пеньківка); 14 — Пастирське; 15 — Пліснесько; 16 — Сороки — Озеро; 17 — городище Хотомель. Умовні позначки: I — скарби; II — городища; III — поселення; IV — могильники

гії до цієї знахідки походять з північно-східної Малої Угорської Низовини і пов'язуються з аварами. Тут датовані вони початком VII ст. (Salomon, Erdelyi 1971, s. 27, tabl. 22, I, XVIII, 5; s. 70—71).

Поблизу хутора Пліснесько знаходиться городище ранньосередньовічної доби (Кучера 1962, с. 3—55). Виділяються два періоди існування пам'ятки: VII—X ст. та XI—XIII ст. Серед предметів першого хронологічного періоду існування городища виявлено знахідки зброї та військового спорядження, зокрема — залізне вістря списа (дротика ?) (рис. 2, 20). Воно дуже заіржавлене і фрагментоване. Оскільки списа знайдено в найнижчій (непорушеній) частині культурного шару, це дає підставу датувати його VII—VIII ст. (Кучера 1962, с. 33, 35, рис. 15, 3).

Серед предметів озброєння з городища Хотомель, на якому виділено два горизонти функціонування (VI—VIII ст. та IX—X ст.) (Кухаренко 1961, с. 9—10), в культурному шарі трапилися три вістря списів (рис. 2, 22—24) (Кухаренко 1961, с. 24, табл. 8, 14—16; Русанова 1973, с. 19).

Одне з них має видовжено-ромбічне перо та дуже похилі плічка (рис. 2, 23). Інший екземпляр має листоподібну форму пера (рис. 2, 24). Ще один знайдений екземпляр має коротке перо ромбічної форми (дротик ?) (рис. 2, 22).

На городищі Колочин I виявлено матеріали зарубинецької культури та третьої чверті I тис. (VI—VII ст.). У північній частині городища, на глибині (0,6 м), де в основному зафіксовано ранньосередньовічний матеріал, було знайдено втулкове вістря списа (рис. 2, 25) (Сымонович 1963, с. 130—131). Втулка вістря видовжена, тонка. Верхня частина пера обламана, збережена частина має чітко виділені грані (плічка), дещо згладжені. Перо має повздовжне ребро.

На Пастирському городищі, що має два культурно-хронологічні шари — скіфський та ранньосередньовічний (середина VII — середина VIII ст.), виявлені чотири вістря списів (рис. 2, 41—44) (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 3—6). Знахідки О.М. Приходнюк поділив на два типи (Там само, с. 28). До першого типу XXII-A він відносить три вістря

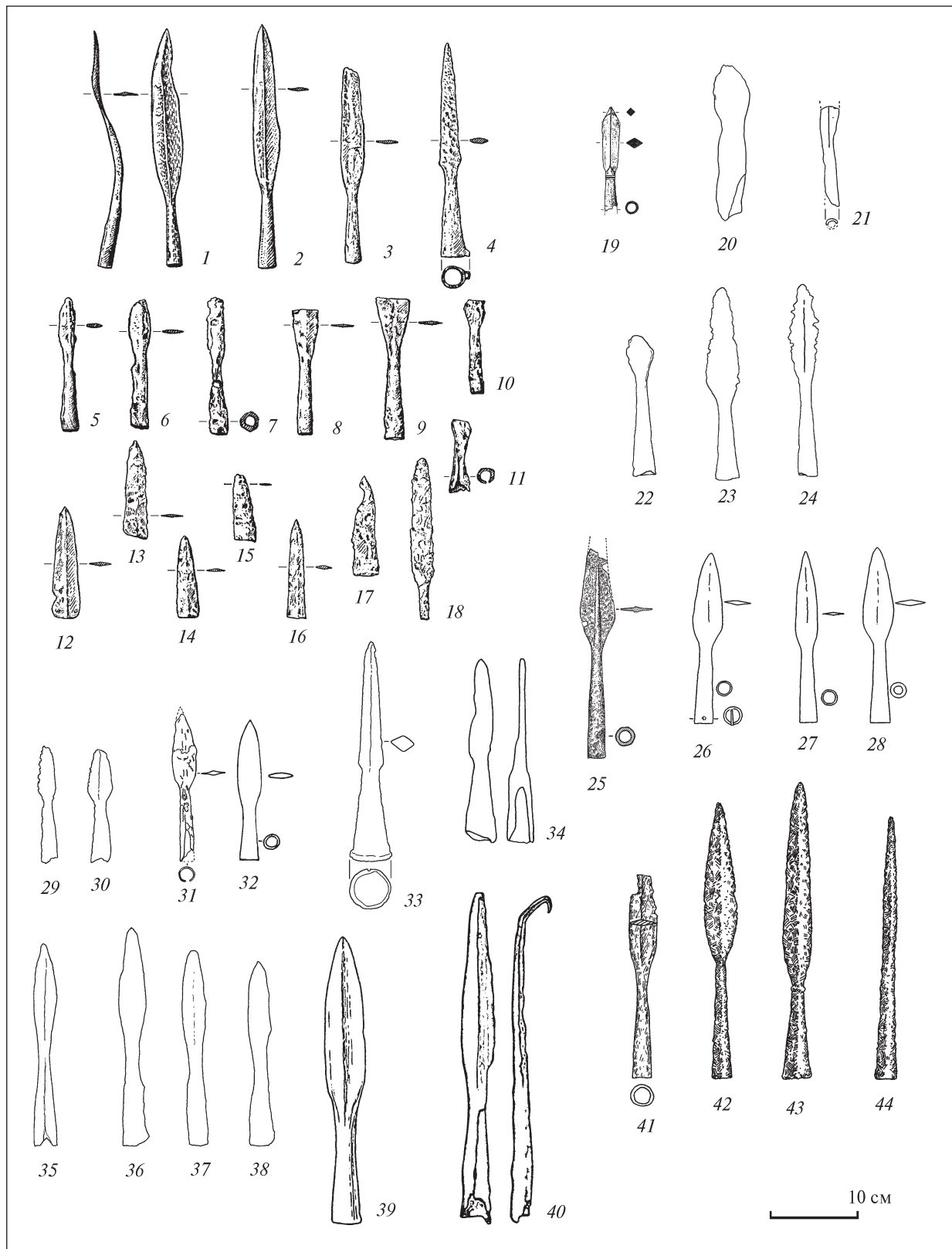

Рис. 2. Вістря списів і дротиків з ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи: 1–18 – Зимне; 19 – Грудек; 20 – Плісесько; 21 – Каветчина; 22–24 – Хотомель (городище); 25 – Колочин I; 26 – Лебязе I; 27, 28 – Княжий; 29, 30 – Колосково; 31, 32 – Занки; 33 – Балка Яцева; 34 – Волоське – Сурська Забора; 35 – Луг II (Пеньківка); 36–38 – Макарів Острів (Пеньківка); 39 – Сороки – Озеро; 40 – Бранешти I; 41–44 – Пастирське

(рис. 2, 41–43), які мають листоподібні леза з повздожним ребром (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 3–5). У одного з вістер цього типу втулка від пера відділена пружком (рис. 2, 43) (там само, с. 133, рис. 27, 5). Подібних пропорцій вістря відомі від доби латену до давньоруського часу (Еременко, Шукін 1992, с. 97, рис. 4, 6; Кирпичников 1966, с. 70–71). На пам'ятках другої половини I тис. подібні вістря знайдено на поселенні Макарів Острів у Середньому Подніпров'ї (Березовець 1963, с. 183, рис. 20, 10–12), городищі Зимне на Волині (Ауліх 1972, с. 48, табл. IX, 4), Девінській Новій Весі в Словаччині (Eisner 1952, obr. 20, 4; 28, 4, 5; 55, 7; 61, 7; 65, 8; 72, 6), в аварських похованнях в Угорщині (Kiss 1977, Pl. IX, 5; XXXIV, 1, 10; XXXVII, 6). Тип XXII-B за О.М. Приходнюком, представлений вістряма, у якого лезо вужче від втулки, і має перетин у вигляді ромба (рис. 2, 44) (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, 6).

На багатощаровому поселенні Занки, що має шар VI–VII ст., на північно-західній околиці поселення в округлій ямі № 569 знайдено вістря дротика (рис. 2, 31) (Дьяченко 1989 с. 40; с. 116, рис. 87, 6). З цієї ж ями походять уламки груболіпного посуду пеньківської культури, в т. ч. сковорідки, фрагмент яйцеподібної посудини, а також бронзова плівка з двома заклепками, і знаряддя праці не визначеного призначення (там само, с. 1, 40, 46; табл. 2, с. 16; с. 116, рис. 87, 6). Також, на поселенні знайдено ще одне вістря дротика (рис. 2, 32) (Любічев 1994, с. 78–79, с. 228, табл. XLV, 1, 3).

Поблизу села Перше Травня знаходилося поселення біля Балки Яцевої (нині затоплене). Розкопані житла та речовий матеріал дозволяють датувати поселення VIII–IX ст., а деякі знахідки з культурного шару належать і до більш раннього часу (VII ст.) (Бодяньський 1952; 1960, с. 274–277; Брайчевская 1953/46; № 1955/106; 1962, с. 155–181; 1963, с. 251–282). У фондах Інституту археології серед матеріалів з колекції № 289 із Балки Яцевої є вістря списа.

Поблизу села Волоське відомо три ранньосередньовічні поселення. На першому, що знаходиться на низькому березі Дніпра, в гирлі р. Сула над Сурською Заборою, виявлено кілька напівземлянок, господарську яму і вогнище. Пам'ятка датована VI–VIII ст. Серед знахідок були груболіпна банковидна кераміка та металеві речі (Бодяньський 1952, с. 44–56; Березовець 1963, с. 197–199; Брайчевская 1963,

с. 261; Приходнюк 1980, с. 37, рис. 16, 1–11; с. 69, рис. 46, 2, 11; с. 130). Тут було знайдено вістря списа (рис. 2, 34).

Біля села Пеньківка (затоплене водами Кременчуцького водосховища) знаходилося кілька поселень. На поселенні третьої чверті I тис. Луг II, біля житла 3 з піччю-кам'яною, знайдено фрагмент залізної фібули та вістря списа, що має грань на пері (рис. 2, 35) (Березовець 1963, с. 178, рис. 18, 3). Вістря за формою пера і пропорціями аналогічне до знайдених на поселенні в урочищі Макарів Острів.

Найбільше за площею поселення третьої чверті I тис., яке розташоване біля с. Пеньківка — Макарів Острів. При розвідках Д.Т. Березовцем тут було розкопане одне житло-напівземлянка з піччю-кам'яною, в якому знайдено скарб залізних речей (деталей знаряддя праці, озброєння та предметів побуту): 6 серпів, 2 ручки від відер, 3 вістря списів (рис. 2, 36–38), 2 сокири та 2 тесла (Березовець 1963, с. 183, рис. 20, 10–12).

Фрагмент вістря дротика був знайдений на поселенні ранньосередньовічного часу, яке розташоване на південно-західній околиці села Каветчина (Приходнюк 1974, с. 1). Поселення датується VI–VII ст. (Приходнюк 1974, с. 18; 1975, с. 100). В житлі № 4 з піччю-кам'яною було знайдено фрагмент залізного втулкового вістря дротика (рис. 2, 21) (Приходнюк 1974, с. 7, рис. 10, 1). Судячи із збереженої частини перо мало грань.

Масивне вістря списа знайдено на поселенні Сороки — Озеро, що датується VI ст. (Рафалович 1972, с. 123, рис. 20, 9; с. 185), має широке перо із згладженою гранню (рис. 2, 39).

Вістря списа, яке знайдено на багатощаровому поселенні Бранешти I, що датується VII — початком IX ст. та X–XI ст., має вузьке та довге перо, із вираженою гранню (рис. 2, 40) (Рафалович 1972, с. 123, рис. 20, 7; с. 185).

На ранньосередньовічному могильнику Леб'язе I відкрито 110 поховань. Інвентар зафіксовано тільки в безурнових похованнях. Це різні бронзові прикраси, намиста, пряжки, деталі поясного набору та ін. (Липкинг 1974, с. 141–151). У похованні 103 знайдено вістря списа (рис. 2, 26).

Біля хутора Княжий розташований могильник третьої чверті I тис. Тут виявлені 22 кремациїні поховання. Поховання переважно урнові. Серед інвентарю трапилися: овальна пряжка, два втулкових вістря списів, скроневе кільце та ін. (Липкинг 1974, с. 137–141). Речовий набір поховання 1 містив два втулкових

вістря списів (рис. 2, 27, 28) та фрагментовану намистину з синього скла.

Побіля села Колосково був знайдений скарб, що належить до першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою (друга — третя чверть VII ст.) (Щеглова 1990). Він виявлений у залізному шоломі, який не зберігся. Серед речей в скарбі знаходилися два вістря дротиків (рис. 2, 29, 30) (Корзухина 1996, с. 418, с. 591, с. 689, Табл. 99, 5, 6).

Загалом з кожної окремої пам'ятки, здебільшого, походить по одному вістря. Понад десяток вістрів знайдено лише на Зимнівському городищі, по декілька — на городищах Пастирське, Хотомель, поселенні Макарів Острів, по два вістря — на поселенні Занки, на Княжинському могильнику, в скарбі з Колосково (рис. 1). Виокремлено певні регіони концентрації знахідок: це басейн Західного Бугу: Зимне, Грудек, Пліснесько; Середнє Подніпров'я: Пастирське, Пеньківка (Луг II, Макарів Острів); Нижнє Подніпров'я: Волоське — Сурська Забора, Балка Яцева; верхів'я Сіверського Дінця: Занки, Колосково; верхів'я Сейму: Лебязе I, Княжий.

Усього 27 екз. представлені повними формами — цілим вістряма, чи, принаймні, в такому стані, що дозволяє визначити форму та розміри (рис. 2, 1, 2, 4—6, 20, 22—24, 26—40, 42—44). Решта вістрів фрагментовані (рис. 2, 10, 11, 21) або лише опосередковано можуть вказати на належність до класу, типу ін. (рис. 2, 7—9, 19, 25, 41). Розподіл знахідок за класами та виділення типів є базовим завданням, виконання якого зможе допомогти вирішити питання стосовно походження, побутування та еволюції слов'янських списів і дротиків.

Невелика кількість знахідок ускладнює розробку типологічної класифікації. Деякі екземпляри мають відповідники в схемах, розроблених А.М. Кірпи́чником (Кирпичников 1966) та В. Каза́кявічюсом (Каза́кявичюс 1988, с. 12—64). Одне вістря із Пастирського городища (рис. 2, 44) відповідає типу I, за А.М. Кірпи́чником (рис. 3, 1), що набув поширення в XII—XIII ст. (Кирпичников 1966, с. 90, 91). Ознака цього типу — перо ланцетоподібної форми ромбічне в перетині з гранню на лезі, що звужується біля шийки та плавно переходить у втулку. Однак вони відомі й раніше. Зокрема, такі предмети знайдено в похованнях VII—VIII ст. з могильника Девінська Нова Вес в Словаччині (Eisner 1952, obr. 40, 8; 45, 9; 47, 6; 96, 2) та в похованні першої половини VII ст. із Ловченац в Сербії (Garam 1992, S. 222, Taf. 50, 8).

Знахідки з Княжинського (рис. 2, 27, 28) і Лебязинського могильників (рис. 2, 26), городищ Хотомель (рис. 2, 23) і Колочин (рис. 2, 25) подібні до вістрів типу IIIA за А.М. Кірпи́чником (рис. 3, 2), які він датує VIII—IX ст. (Кирпичников 1966, с. 13). Тип представлений вістряма з відносно широким пером видовжено-трикутної форми. Плічка явно виражені, іноді низько опущені або трохи підняті. Втулка, як правило, масивна та розширюється донизу. Перетин пера ромбічний, рідше лінзоподібний. Такого типу вістря схожі до підтипів IB (перо у вигляді видовженого ромба з низько опущеними плічками) та IB (гранчасте перо у вигляді видовженого ромба, співвідношення втулки й пера 1 : 1—1 : 1,5), за В. Каза́кявічюсом. Вістря списів підтипу IB знайдені на території Литви, регіоні Східної Пруссії, та на північному заході Польщі, і датуються III—IV ст., окремі екземпляри цього типу виявлені в похованнях носіїв пшеворської культури. Вістря підтипу IB за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 4) датовано III—VI ст., і вони малочисленні на території мешкання балтських племен (Каза́кявичюс 1988, с. 24—29).

Вістря, подібне до знайденого в Балці Яцевій (рис. 2, 33), у типологічній схемі А.М. Кірпи́чника — тип V — часто називаються пічками, і вони мають вигляд чотиригранного стрижня з досить розширеною донизу втулкою (рис. 3, 3). Поперечний перетин їх леза ромбоподібний або квадратний, рідше у вигляді рівнобічного хреста. Піки з'являються на півдні Східної Європи не пізніше VIII ст. і набули особливого поширення в X ст. (Кирпичников 1966, с. 14, 15).

Знахідки з поселень Луг II (рис. 2, 35) та Макарів Острів (рис. 2, 36—38), городища Хотомель (рис. 2, 24) подібні до підтипу IVB за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 5) — вістря з лавролистним пером, що в перетині має вигляд видовженого ромба чи лінзи (співвідношення довжини втулки й пера від 1 : 1,5 до 1 : 2), — для території Литви пізні (Каза́кявичюс 1988, с. 48).

Вістря, знайдені на Зимнівському городищі (рис. 2, 1—3) і поселенні Бранешти (рис. 2, 40), подібні до типу V за В. Каза́кявічюсом (рис. 3, 6). Цей тип має верболисту форму пера з ребром. Пропорції між довжиною втулки та пера становлять від 1 : 1 до 1 : 3. В. Каза́кявічюс зазначає, що така форма та пропорції вістрів є загальнобалтською традицією. Крім території Литви, вони знайдені також на пам'ятках Латвії, Білорусії та в регіоні Східної Пруссії (там само, с. 48—52).

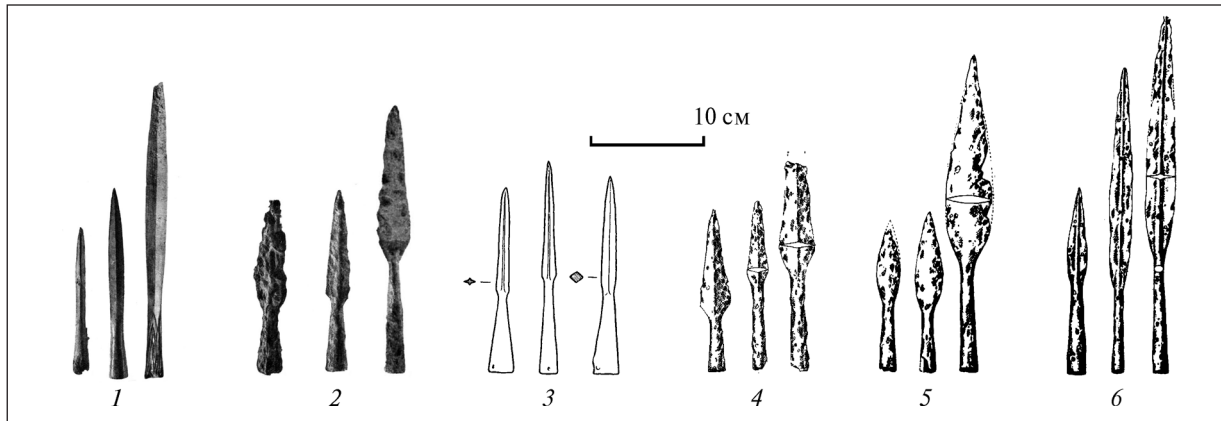

Рис. 3. Типи вістрів списів: за А.М. Кірпічніковим (1 — тип I; 2 — тип IIIA; 3 — тип V) і за В. Казакявичюсом (4 — тип IB; 5 — тип IVB; 6 — тип V)

Як з'ясувалося, не всі знахідки, виявлені на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя півдня Східної Європи, мають відповідники серед типів у згаданих схемах. Окрім того, ці схеми в деяких випадках не відображають функціональне призначення вістрів, адже інколи до одного типу потрапляють предмети, що суттєво різняться за розмірами (див., наприклад: Казакявичюс 1988, с. 30, рис. 9; с. 38, рис. 13). Очевидно, що, по-перше, необхідно з'ясувати, які із знахідок слід вважати вістря списів, а які — дротиків, по-друге, які вістря списів могли бути частиною металевого знаряддя, а які ні.

Предмети озброєння мають ідентифікаційні ознаки — властивості, що задовольняють певним вимогам і уможливають достовірно встановити видову відмінність і, таким чином, віднести виріб до певної категорії знарядь і виявити його характерні особливості. Зазвичай під поняттям «зброя» мається на увазі знаряддя для нападу та оборони (Словник 1972, с. 452), або сукупність засобів для ведення війни, бою (Великий тлумачний... 2005, с. 443), а також для полювання. Крім того, до зброї зараховують засоби та пристрої для подання сигналів. Загалом, до поняття «зброя» можна віднести практично будь-який предмет, засіб чи їх сукупність, що відповідно використовуються. У криміналістиці одне з найвичерпніших визначень, зокрема холодної зброї, запропоновано М.Г. Любарським. Згідно з ним, холодною зброєю є предмет, що не має прямого виробничого або господарсько-побутового призначення, спеціально виготовлений або пристосований для завдання тілесних ушкоджень при нападі або активній обороні та який відповідає цим цілям за конструктивними особливостями своїх частин, їх розмірами та властивостями матеріалів (міцність, твер-

дість, пружність), а за способом дії є рубальним, колючим, різальним, колючо-рубальним, колючо-різальним) ударним або змішаного типу (Любарський 1954, с. 45). У цьому визначенні наявна досить повна сукупність ознак холодної зброї та її цільове застосування — для нанесення тілесних ушкоджень при нападі та активній обороні, а також певні конструктивні ознаки — розміри частин, властивості матеріалів і, певною мірою, принцип дії ураження. Проте цілком доцільно виключити із загального визначення холодної зброї поняття «пристосованість» предмета для нанесення тілесних ушкоджень (Портнов, Денисов 1968, с. 10).

Такі види зброї як списи та дротики відносять до холодної зброї. Спис — один із найдавніших видів зброї, яким користувалися ще на полюванні, що під час бойових дій. Найпростішим видом списа є загострена з одного кінця палиця. Таким чином, спис — це деревкова зброя колючої дії, яка призначена для нанесення таранного удару середньої дистанції. Посилення бойових характеристик списа відбувалося, головним чином, за рахунок удосконалення його бойової частини — вістря, яке могли виготовляти за різними технологіями, із перенесенням центру ваги, подальшої спеціалізації (зміна форми та пропорцій) і виділення видів списів за різними функціями. Ймовірно, масивні списи використовувалися переважно проти супротивника в захисному обладунку, полегшені — проти легкоозброєного воїна чи для метання. Масивні бронебійні вістря списів ще не вповні відповідали своєму функціональному призначенню, адже більша частина їх ваги припадала на довгу та масивну втулку. Посилення бронебійних властивостей вістрів досягалося шляхом збільшення їх розмірів і ваги. У процесі еволюції предметів озброєння

спис став прототипом для гарпуна, піки, алебарди, глефи, нагінати, протазана та інших видів зброї, що були більше орієнтовані чи-то на колольну дію, чи-то на рубальну, були зручнішими для кінного воїна чи піхотинця, були більш гнучкими чи масивними, та ін., залежно від цілей і завдань ураження.

Крім того, відповідаючи певним характеристикам, спис міг використовуватись і як металевий зброя. Зазвичай призначені для метання варіанти списів легші та мають інше балансування: центр ваги зміщений у бік бойової частини задля того, щоб при метанні спис встромлювався в ціль саме нею (Асмолов 1994, с. 154). Метальний спис (дротик) також коротший за власне спис. Середній дротик, кинутий рукою фізично сильної особи, летить на відстань 30–40 м. Існує два основні способи збільшення дистанції кидка за рахунок додаткових пристроїв. Можна використовувати так зв. списометалку — Г-подібну дощечку, на яку вкладається спис, що впирається кінцем в її коротку вертикальну стінку. Рука, що тримає не спис, а металку, ніби подовжується, а виштовхуючи спис уперед сила поштовху зростає. Інша назва цього пристрою атлатль (Нерсесов 1989, с. 234–243). Ще один спосіб — використання спеціального ремня — аментума, в який спис вкладали, як в прашу. Кінці ремня затискали в кулак руки, якою кидали спис, а кінець списа впирався в середину петлі, що утворювалася. Дротики, запущені за допомогою таких пристроїв, летіли на відстань до 75 м (Асмолов 1994, с. 156).

Загальними ознаками будь-яких списів і дротиків є такі складові: вістря — закінчення списа, призначене для нанесення колольного удару, і древко (держак, ратище) — частина списа, призначена для спрямування удару (Худяков 1980, с. 50; Горелик 2003, с. 53).

Вістря списа має такі складові конструктивні елементи (рис. 4, 1): перо — проникаюча ударна частина; верхівка — крайня точка ударної частини; сторона — гострий різальний край пера, звернений до цілі; плічко — сторона пера, звернена до втулки (кріплення); ребро — повздовжний виступ на площині пера; шийка — місце переходу пера до втулки, звужена частина насади, яка слугує основою пера; втулка¹ — ємкість, в якій закріплене древко; канал — об'єм вмісту древка у втулці.

¹ Вістер з таким елементом кріплення як черенок не знайдено на слов'янських пам'ятках півдня Східної Європи раннього середньовіччя, через що цей елемент поки не враховано в обмірах і подальшій класифікації.

Вістря були обміряні за такими параметрами: довжина вістря, довжина пера, довжина пера до місця максимального розширення пера, максимальна ширина пера та діаметр втулки (рис. 4, 2; таблиця). У цих параметрах закладені функціональні особливості вістер списів і дротиків. Така ознака як поперечний перетин пера вказана не для всіх знахідок, тож ми не маємо можливості її врахувати. Отже, в процесі нашого дослідження основними ознаками є особливості, що ґрунтуються на фізичних характеристиках артефакту, включаючи загальну форму, форму частин і вимірні величини, тобто так зв. формо-ознаки (Sharer, Ashmore 1979, p. 563).

Класифікація розпочинається вже під час складання опису, у котрому зазначаються найпомітніші відмінності груп матеріалу (Каменецкий, Маршак, Шер 1975, с. 10). В археології поняття «класифікація» має велику кількість визначень та різновидів (Классификация... 2013, с. 13–27). Результатом класифікації відповідно до параметрів (розмірів) визначених ознак є класи (групи). В багатомірному статистичному аналізі виявляються розділи, що не ізольовані, а переходять один в інший. Найвиразніші риси багатомірного аналізу в класифікації об'єктів проявляються в кластеризації. Кластерний аналіз — це спосіб групування багатомірних об'єктів, що базується на поданні результатів окремих спостережень точками певного геометричного простору з подальшим виділенням груп як кластерів (*cluster*) цих точок (Кузнецов, Трошина 2006, с. 103).

В цьому дослідженні групування, визначення подібності та відмінності між об'єктами здійснено за допомогою ієрархічного кластерного аналізу. Всі вимірювані параметри (див. таблицю) були занесені до програми *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS) — комп'ютерної програми для статистичної обробки даних. Ряди (по горизонталі) становлять 27 інформативних знахідок, у стовпчиках вказані п'ять вимірюваних параметрів. Класифікаційний аналіз (*classify*) здійснено за методом кластеризації міжгрупових зв'язків (*between-groups linkage method of clustering*), метрика для кількісних шкал (відстань) — в інтервалі Евклідової відстані (*Euclidean distance*).

У результаті дослідження була побудована дендрограма, яка для наочності подана вертикально (рис. 5). Найбільша масштабована відстань кластерної комбінації (*rescaled distance cluster combine*) в сукупності всіх предметів представлена двома групами. Графік скупчен-

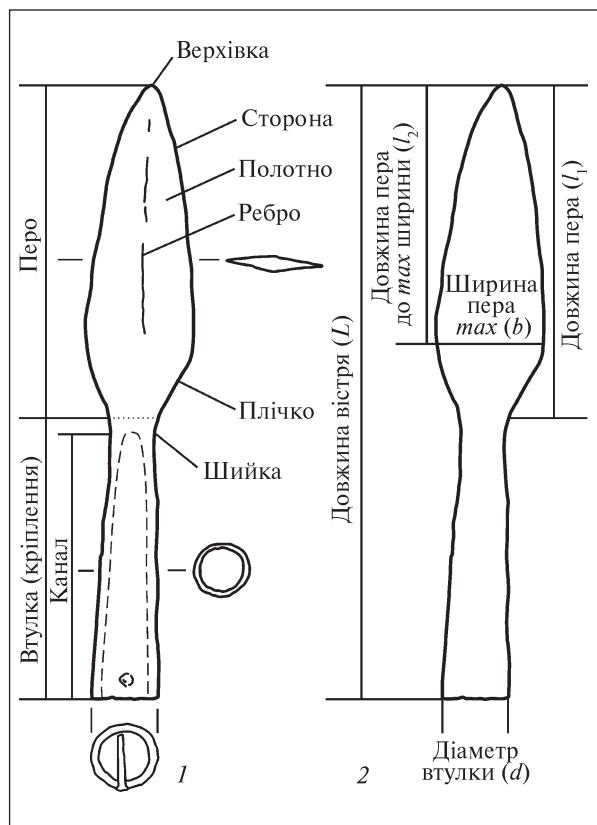

Рис. 4. Конструктивні елементи вістер списів і дротиків (1) та вимірювані складові (2)

ня (*agglomeration schedule*) відобразив два кластери. До кластера 1 увійшли 18 вістер — 5, 6, 20, 22—24, 26—32, 34—38, до кластера 2 — 9 вістер, а саме 1, 2, 4, 33, 39, 40, 42—44 (див. номери на рис. 2 і 5). Ці групи, в першу чергу, відрізняються за загальною довжиною вістря — від 13 до 25 см (кластер 1) і від 25 до 38 см (кластер 2). За пропорціями в групі 2 опинилися масивніші екземпляри. У межах двох груп виділяються підгрупи (типи), які мають менші відстані за ознаками. У кластері 1 можна виділити дві підгрупи. До першої підгрупи (23, 24, 26—28, 34—38) увійшли вістря завдовжки від 19 до 25 см, до другої (5, 6, 20, 22, 29—32) — від 13 до 17 см (дротики). Найбільшу подібність в першій підгрупі мають знахідки 35 (Луг II) і 37 (Макарів Острів); 27, 28 (Княжий) і 26 (Лебязе I); 34 (Волоське) і 38 (Макарів Острів). У межах другої підгрупи (дротики) найбільшу подібність демонструють знахідки 29 і 30 (Колосково) та 5 і 6 (Зимне). Найбільшу подібність в кластері 2 мають екземпляри 1 і 2 із Зимного. Близькими за пропорціями також є екземпляри 4 (Зимне) і 33 (Балка Яцева), незважаючи на різницю в перетині пера. Окремо в цій групі стоїть екземпляр 44 (Пастирське).

Аналіз пропорцій і форм вістер уможливає такі висновки. По-перше, за результатами

Вимірювані параметри вістер списів та дротиків, мм

№	L	l_1	l_2	b	d
1	270	198	103	35	17
2	275	191	111	30	19
4	250	157	136	24	27
5	152	66	39	21	19
6	150	65	33	26	19
20	178	68	34	40	32
22	160	56	19	31	24
23	220	135	106	37	24
24	219	114	61	32	22
26	194	108	84	35	20
27	195	112	85	25	20
28	200	110	77	35	22
29	135	63	52	20	18
30	130	62	47	28	22
31	171	90	59	28	15
32	160	102	61	28	21
33	250	147	138	28	42
34	210	120	69	28	35
35	230	128	61	26	24
36	250	132	77	31	27
37	223	128	64	27	23
38	210	122	73	26	26
39	330	215	115	47	33
40	380	225	157	39	32
42	314	183	126	39	21
43	349	242	185	35	32
44	300	160	95	17	23

Примітки. № — номер знахідки на рис. 2; L — довжина вістря; l_1 — довжина пера; l_2 — довжина пера до місця *max* розширення пера; b — ширина пера *max*; d — діаметр втулки

кластерного аналізу видається можливим виділити кілька груп за розмірами та пропорціями: довгі списи (рис. 5, 1, 2, 4, 33, 39, 40, 42—44), короткі списи (рис. 5, 23, 24, 26—28, 34—38) і дротики (рис. 5, 5, 6, 20, 22, 29—32). До групи довгих списів також вважаємо за можливе віднести вістря 3 і 9 (Зимне), 25 (Колочин I) і 41 (Пастирське), з обламаним пером. До дротиків можна віднести фрагментовані знахідки 7, 8, 10 і 11 (Зимне), 19 (Грудек) і 21 (Каветчина). Такий розподіл на функціональні категорії (за призначенням) підтверджується даними писемних джерел. Розселення слов'ян на значній території, а також тривалість цього процесу дають змогу вважати, що комплекс озброєн-

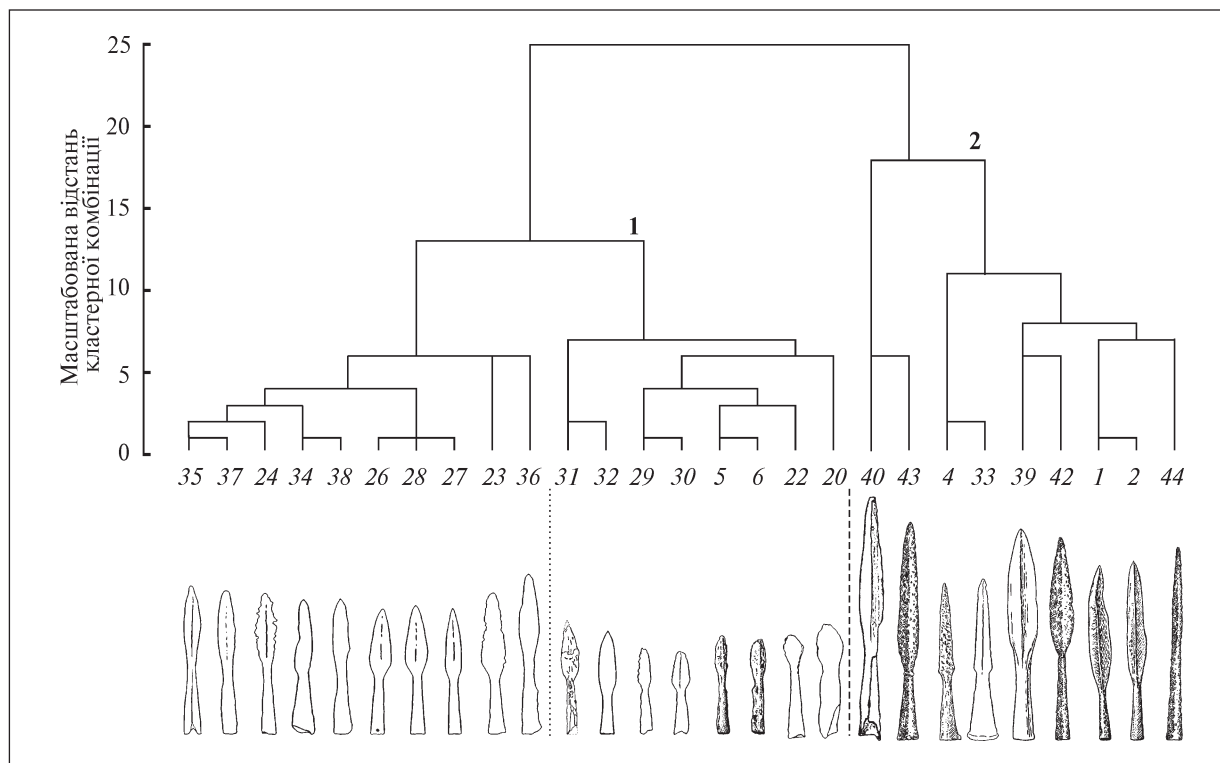

Рис. 5. Ієрархічний кластерний аналіз у вигляді дендрограми (за Евклідовою відстанню). Номери на схемі відповідають номерам знахідок на рис. 2

ня слов'янського воїна, якщо він і був більш чи менш усталеним, і складався, зокрема, із списів і дротиків, — впродовж часу зазнавав певних змін. Слід зважати на той факт, що комплекс озброєння слов'янських воїнів і переселенців, які знаходилися поблизу кордонів Візантійської імперії, міг відрізнитися від набору озброєння слов'ян, які мешкали далеко від її кордонів. По-друге, близькі за ознаками вістря в кількох випадках походять або з однієї пам'ятки (Зимне — 1, 2 і 5, 6; Княжий I — 27 і 28; Колосково — 29 і 30), або сусідніх (Луг II (35) — Макарів Острів (37); Княжий I (27 і 28) — Лебязе (26)). Це може свідчити про певні локальні особливості форм і пропорцій вістер списів і дротиків, про якісь традиції. По-третє, здебільшого пропорції вістер списів і дротиків виявляють стійке співвідношення довжини втулки та довжини пера — 1 : 1; 1 : 1,5; 1 : 2. По-

четверте, основні форми пера списів і дротиків представлені всього кількома типами: листоподібні (з варіантами: широкі та видовжені), ромбоподібні та пікоподібні. По-п'яте, за перетином більшість інформативних екземплярів має перо пласке або у формі видовженого ромба (грань на лезі), крім того, є кілька екземплярів з ребром.

Вважаємо за потрібне подальше створення такої класифікаційної типології, до якої входили б знахідки із пам'яток другої половини V—IX ст. Тут слід залучити матеріали з усіх пам'яток слов'янських ранньосередньовічних культур Центральної та Південної Європи. Для з'ясування принципових питань походження й поширення вістер списів і дротиків + певних типів необхідно залучити матеріали із синхронних пам'яток сусідніх племен, а також знахідки з пам'яток кочовиків.

Асмолов К.В. История холодного оружия. Ч. 1. — М., 1993; Ч. 2. — М., 1994.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясьмин // МИА. — 1963. — 108. — С. 146—208.

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепропетровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Бодянский О.В. Загальний звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р. / НА ІА НАНУ. — 1952/22.

Брайчевская А.Т. Отчет Днепрогэсовской экспедиции 1953 г. Раскопки славянских памятников в селах Башмачка; Коммуна; Днепровское; Волошское // НА ІА НАНУ. — 1953/46.

- Брайчевская А.Т.* Отчет о работе Надпорожского отряда Раннеславянской экспедиции 1955 года // НА ІА НАНУ. — 1955/106.
- Брайчевська А.Т.* Поселение у балки Яцевой в Надпорожье // МИА. — 1963. — 108. — С. 251—282.
- Брайчевська А.Т.* Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП. — 1962. — XII. — С. 155—181.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови.* — К., 2005.
- Горелик М.В.* Оружие древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.). — СПб., 2003.
- Дьяченко А.Г.* Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/254.
- Еременко В.Е., Шукін М.Б.* Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992. — С. 80—115.
- Казаквичюс В.* Оружие балтских племен II—VIII веков на территории Литвы. — Вильнюс, 1988.
- Казанский М.М.* О раннеславянской коннице // Stratum plus. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. — 5, 2005—2009. — С. 457—471.
- Казанский М.М.* О славянском панцырном войске (VI—VII вв.) // Stratum plus. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2011. — 5. — С. 43—50.
- Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А.* Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). — М., 1975.
- Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. — М.; Л., 1966 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Классификация в археологии.* — СПб., 2013.
- Козак Д.Н.* Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н. е. — VII ст. н. е.) // Археологія — К., 1993. — № 4. — С. 32—49.
- Козак Д.Н.* Военное дело древних славян. — Николаїв, 1997.
- Козак Д.Н.* Венеди. — К., 2008.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «Древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—705.
- Кузнецов Д.Ю., Трошина Т.Л.* Кластерный анализ и его применение // Ярославский педагогический вестник. — Ярославль, 2006. — 4. — С. 103—107.
- Кухаренко Ю.В.* Средневековые памятники Полесья. — М., 1961 (САИ. — Вып. Е1-57).
- Кучера М.П.* Древній Пліснеськ // АП УРСР. — 1962. — XII. — С. 3—56.
- Липкин Ю.А.* Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград, 1974. — С. 136—152.
- Любарский М. Г.* Криминалистическое исследование холодного оружия // Тезисы докладов восьмой расширенной конференции Ленинградского отделения Всесоюзного научного общества судебных медиков и криминалистов. — Л., 1954.
- Любичев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1994.
- Нерсесов Я.Н.* Атлатль — традиционное оружие индейцев Юго-Запада США и Северной Мексики // Советская археология. — 1989. — № 4. — С. 234—243.
- Приходнюк О.М.* Звіт про роботу Каветчинського загону Середньодністровської давньоруської новобудовної експедиції в 1974 році // НА ІА НАНУ. — 1974/6в.
- Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Рафалович И.А.* Славяне VI—IX веков в Молдавии. — Кишинев, 1972.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. между Днестром и Западным Бугом. — М., 1973 (САИ. — Вып. Е1-25).
- Свод древнейших письменных известий о славянах.* — М., 1991. — I: (I—VI вв.); 1995. — II: (VII—IX вв.).
- Словник української мови.* Т. 3. — К., 1972.
- Сымонович Э.А.* Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. — 1963. — 108. — С. 99—137.
- Тацит.* О происхождении германцев // Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. — Л., 1969.
- Устинов А.И., Портнов М.Э., Денисов Е.Н.* Холодное оружие. — М., 1961.
- Худяков Ю.С.* Вооружение енисейских кыргызов VI—XII вв. — Новосибирск, 1980.
- Шувалов В.П.* Славяне Псевдо-Маврикия // Европейская Сарматия. — СПб., 2011. — С. 321—331.
- Шувалов П.В.* Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимовлияние в Днепровском регионе. Доклады научной конференции посвященной 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова, С.-Петербург 14—17 ноября 2000 г. — СПб., 2004. — С. 254—264.

- Шеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Eisner J.* Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. — Bratislava, 1952.
- Garam E.* Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit // AWARENFORSCHUNGEN. — Wien, 1992. — I. — S. 135—250.
- Kazanski M.* L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve—VIIe siècles). A propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves // Přehled výzkumů. — Brno, 1999. — 39. — P. 197—236.
- Kiss A.* Some archaeological finds of the Avar Period in County Baraniya // Janus pannonius muzeum evkonyve. — Budapest, 1977. — XIX. — P. 129—142.
- Kokowska E., Kokowski A.* Wczesnośredniowieczny grot z Gródka nad Bugiem w woj. Zamojskim // Lubelskie materiały archeologiczne. — Lublin, 1990. — III. — S. 49—54.
- Salomon A., Erdelyi I.* Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe // Studia Archeologica. — Budapest, 1971. — 5. — S. 184.
- Sharer R.J., Ashmore W.* Fundamentals of Archaeology. — Menlo Park, California, 1979.

Надійшла 04.12.2014

А.В. Паникарский

КОПЬЯ И ДРОТИКИ РАННИХ СЛАВЯН: ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ

Проанализированы находки наконечников копий и дротиков ранних славян. Собраны находки с территории распространения пражской, пенковской и колочинской культур. Всего найдено 44 наконечника копий и дротиков. 27 экз. представлены информативными формами. Отмечено, что не все находки наконечников можно твердо датировать ранним средневековьем, поскольку на многих памятниках зафиксирован и древнерусский слой.

Для создания функциональной классификации наконечников был применен метод кластерного анализа и построена дендрограмма. Наиболее масштабируемое расстояние кластерной комбинации в совокупности всех предметов представлено двумя группами (кластерами). В пределах которых выделяются подгруппы (типы), которые имеют меньшие расстояния по признакам, то есть являются более подобными.

Исходя из результатов кластерного анализа выделено несколько групп по размерам и пропорциям: группа 1 — короткие копья и дротики; группа 2 — длинные копья. Такое распределение на функциональные категории (по назначению) подтверждается данными письменных источников.

Близкие по соотношению признаков наконечники в некоторых случаях происходят или из одного памятника, или соседних, что может свидетельствовать об определенных локальных особенностях форм и пропорций наконечников копий и дротиков, о традициях.

Считаем необходимым дальнейшее создание такой классификационной типологии, в которую входили бы находки из памятников второй половины V—IX вв.

A.V. Panikarskyi

SPEARS AND JAVELINS OF THE EARLY SLAVS: FUNCTIONAL CLASSIFICATION

Analyzed are the finds of Early Slavs' spearheads and javelin heads. They are collected from the area of Prague, Penkivka, and Kolochyn cultures. Altogether, 44 spearheads and javelin heads were found. 27 examples are represented by the informative forms. It is noted that not all finds of tips can be definitely dated by the early medieval period, because on many sites the Ancient Rus layer is also recorded.

The method of cluster analysis was used and the dendrogram was made for the development of functional classification of tips. The most ranging distance of cluster combination in the population of all items is represented by two groups (clusters). Within them, singled out are the subgroups (types) with lesser distances corresponding to the features, i.e. more similar.

Resulting from the cluster analysis, several groups are identified by the size and proportions: group 1 — short spears and javelins; group 2 — long spears. Such division into functional categories (by the purpose) is evidenced by the data from the written sources.

Tips, which are close by the correlation of features, in some cases come from the same or neighboring sites; this fact can be the evidence of certain local peculiarities in forms and proportions of spearheads and javelin heads, as well as of traditions.

Further creation of such classification typology including the finds from the sites dated by the period from the second half of the 5th to the 9th c. is considered to be essential.